

İslam İktisat Düşüncesinin Gelişim Sürecinde Fıkıh İlminin Yeri
The Place of Fiqh from the Perspective of Islamic Economic Thought Development

Mehmet Salih Kumaş

Dr. Öğr. Üyesi, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Assistant Professor Dr., Uludağ University, Faculty of Divinity, Department of Islamic Law
Bursa, Turkey
msalihakumas@uludag.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-7055-9799>

Gülizar Artuç

Arş. Gör., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Research Assistant, Şırnak University, Faculty of Divinity, Department of Islamic Law
Şırnak, Turkey
glzrm16@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0666-6618>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 14 Mart / March 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 16 Mayıs / May 2019

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran / June 2019

Cilt / Volume: 10 Sayı / Issue: 22 Sayfa / Pages: 109-133

Atıf / Cite as: Kumaş, Mehmet Salih – Artuç, Gülizar. “İslam İktisat Düşüncesinin Gelişim Sürecinde Fıkıh İlminin Yeri [The Place of Fiqh from the Perspective of Islamic Economic Thought Development]”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 10/22 (June 2019): 109-133.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.539814>

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey). All rights reserved.

Öz

Müstakil bir bilim dalı olarak tarihi çok eski olmasa da İslâm iktisadının düşünce köklerini İslâm'ın doğduğu zamanlara kadar götürmek mümkündür. Hayatı tüm yönleriyle kuşatan İslâmiyet, ticarî faaliyetlerin yoğun olduğu bir coğrafyada yaşayan ilk muhataplarına iktisadî içerikli çok sayıda ilke ve kural belirlemiştir. Klasik İslâmî ilimler geleneğinde iktisadî konulara tahsis edilmiş özel bir ilim dalı bulunmamasına rağmen başta fıkıh olmak üzere bazı İslâmî ilimlerin bünyesinde bu konuların ele alındığı görülmektedir. Bu bağlamda nassların doğru anlaşılmasını ve yeni durumlara uygulanmasını amaçlayan fıkıh ilmi, iktisadî anlayışın gelişmesine büyük katkı sunmuştur. On dört asırlık zengin fıkıh birikiminin yakından incelenmesi, birçok bilim alanı gibi İslâm iktisat düşüncesine dair sağlam bilgilere ulaşılmasına da vesile olacaktır. Klasik fıkıh eserlerinde iktisadî düşüncenin yerinin tespiti bu bakımdan da önem arz etmektedir. Bu makalede İslâm iktisat düşüncesinin mahiyeti, kaynakları, özellikleri, hedefleri ve tarihî birikimi fıkıh ilmi açısından ele alınacak ve sonuç olarak fıkıh ilminin İslâm iktisat düşüncesinin gelişim sürecinde üstlendiği role dikkat çekilecektir. Ayrıca İslâm iktisat düşüncesine öncülük etmiş ilim adamlarının sınıflandırılmasından hareketle İslam iktisat düşüncesinin 20. yüzyılda ortaya çıkışında fukahanın rolü üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, İslâm İktisatı, İslâm İktisat Düşüncesi, İslâm Borçlar Hukuku, Faiz Yasağı, Sosyal Refah, Sosyal Adalet.

Abstract

Although its history as a separate branch of science cannot be very old, it is possible to take the roots of Islamic economics until the time of the birth of Islam. İslâm, encompassing all aspects of life, has set principles and rules in economic content to its first interlocutors who live in an area where commercial activities. In the tradition of classical Islamic sciences, although there is no special branch dedicated to economic subjects, it is seen that some of the Islamic sciences, including fiqh, deal with these issues. In this context, fiqh, which aims to the understanding of Nass, how to apply it correctly and to apply it to new situations, has made a great contribution to the development of economic understanding. A close examination of the fiqh accumulation of fourteen centuries of rich will be instrumental in achieving sound information on Islamic economics as well as many other fields of science. The determination of the place of economic thought in classical fiqh works is also important in this regard. In this article, nature, sources, characteristics, aims and historical accumulation of Islamic economy will be covered in the context of fiqh science and the role of fiqh in the development process of Islamic economy will be discussed. In addition, based on the classification of scholars who pioneered the thought of Islamic economics, the role of fukaha in the emergence of Islamic economics in the 20th century will be emphasized.

Keywords: Islamic Law, Islamic Economics, Islamic Economics Thought, Islamic Law of Obligations, Interest Prohibition, Social Welfare, Social Justice.

GİRİŞ

İslâm iktisat düşüncesi; dünya görüşü, değerler sistemi, hukukî alt yapı ve metot bakımından ana akım iktisat anlayışından büyük farklılıklar gösterse de diğer kültür ve medeniyetlerden tamamen bağımsız geliştiği anlamına gelmemektedir. Hatta ekonomi bilimi alanında elimizde bulunan birikimin tüm insanlığın ortak değeri olduğunu söylemek daha yerinde olacaktır.¹ Batılı modern bilim anlayışının birçok konuda olduğu gibi ekonomi biliminin gelişimi bağlamında batı dışı süreçlere hak ettiği değeri vermediği görülmektedir. Batı’da iktisadî düşünce tarihi üzerine yazılan kitapların kâhır ekseriyetinin Schumpeter’in (ö. 1950), St.ThomasAquinas’tan (ö. 1274) önceki 500 senelik dönemi ifade etmek için kullandığı “büyük boşluk” yaklaşımını benimsedikleri bilinmektedir.² İslâm’ın entelektüel birikimini görmezden gelen bu anlayışın tam aksine “büyük boşluk” diye tarif edilen dönem, iktisadî düşüncüyü de bünyesinde barındıran İslâm düşünce tarihinin en parlak dönemine tekabül etmektedir.³

Günümüzdeki kadar ayrı bir önem atfedilmemiş olsa da Müslümanların ürettiği iktisat düşüncesinin kökleri İslâm’ın ilk asırlarına kadar götürülmektedir. Daha çok hukukçu yönü ağır basan ilim adamları marifetiyle başlayan İslâm iktisat anlayışının inşa süreci, ekonominin batıda bir bilim dalı olarak gelişip meyve-

1 İslam iktisadî alanında başarılı çalışmalarıyla tanınan Abdul Azim Islahi, *Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları* adlı eserinde bu konuya özel bir bölüm ayırmıştır. “İslami İktisat Düşüncesi ile Ana Akım İktisat Arasındaki İlişkiler” başlıklı bölüm bu konuda oldukça tatminkar bilgiler içermektedir. Geniş bilgi için bk. Abdul Azim Islahi, *Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları*, trc. F. Furkan Akosman- Mustafa Özer (İstanbul: İktisat Yayınları, 2017), 129-152.

2 Bir çok bölümü Shaikh M. Ghazanfar tarafından kaleme alınan, M. Sabri Akgönül’ün editörlüğünde Türkçe’ye kazandırılan *Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi: Batı İktisadındaki ‘Büyük Kayıp Halka’nın Telifisi* isimli eser, “büyük boşluk” diye ifade edilen dönemde Müslümanların ortaya koyduğu düşünce ve eserler hakkında oldukça geniş ve tatminkar bilgiler içermektedir. Geniş bilgi için bk. Shaikh M. Ghazanfar, *Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi: Batı İktisadındaki ‘Büyük Kayıp Halka’nın Telifisi*, trc. M. Sabri Akgönül (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015).

3 Sabri Orman, “İktisadî Düşünce Tarihinin İslami Kaynakları: Başlangıcından Osmanlı’ya”, *Divân İlmî Araştırmalar* 1/6 (1999): 10.

lerini vermesiyle birlikte İslâm coğrafyasında da önem kazanmış ve günümüzde artık bağımsız bir ilim dalı haline gelmiştir.⁴

1. BİLİMSEL DEĞERİ BAKIMINDAN İSLÂM İKTİSADININ FIKIH İLMİYLE İLİŞKİSİ

Klasik İslâmî ilimler tasnifine; kavram, mesele ve metodoloji açısından bakılacak olursa, modern anlamda bir ekonomi biliminin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Modern bir çok bilim için de geçerli olan bu durum, temelde Müslümanların medeniyet tasavvuru ve ilim geleneğinden kaynaklanmaktadır. Kelam, fıkıh, tasavvuf ve felsefe gibi ilimlerin, dinî nasların doğru anlaşılması ve pratik hayatla uzlaştırılması amacıyla çok erken dönemlerden itibaren gelişme gösterdikleri bilinmektedir. İster kapitalist, isterse sosyalist söylem açısından bakılacak olsun, Batı'da ekonomik meseleler, teorik (teolojik) ve pratik (sosyal-siyasal) açıdan ciddi bir sorun olarak görülmüşken, Müslümanlar için durum böyle değildir.⁵ Ekonominin Batı'da daha erken dönemlerden itibaren bir bilim olarak ortaya çıkmasında bu problematik durumun etkili olduğu kabul edilmektedir.⁶ Müslümanlar tarihî süreçte iktisadî konulara müstakil bir bilim dalı olmayı hak edecek kadar önem atfetmemiş, başta fıkıh olmak üzere diğer İslâmî ilimlerin bünyesinde ele almaya devam etmişlerdir.

Bilindiği üzere fıkıh ilmi, Batılı düşüncedeki “sosyal bilimler”e denk gelecek şekilde, çok sayıda modern bilim dalını kapsayacak mahiyette gelişmiştir.⁷ On dört asırlık zengin fıkıh birikiminin yakından incelenmesi halinde birçok bilim alanı gibi İslâm iktisat düşüncesine dair sağlam bilgilere ulaşılması da mümkün olacaktır. Müslümanların iktisat alanında ürettikleri düşünce ve kurumların tüm boyutlarıyla günyüzüne çıkarılabilmesi için özellikle fikhî birikimin iktisatçı gözüyle değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunun kolay bir iş olmadığını öncelikle belirtmek gerekir. Sabri Orman'ın da ifade ettiği üzere tarihte iktisadî konuları ele alan Müslüman ilim adamları, öncelikli olarak iktisadî değişkenlere odaklanma-

4 Sabri Orman, *İslâmî İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 60-64; Ahmet Tabakoğlu, “Bir İlim Olarak İslam İktisadı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 16 (2010): 11-34.

5 M. AkramKhan, *İslam İktisadının Temel Meseleleri*, trc. Sercan Karadoğan (İstanbul: İktisat Yayınları, 2018), 60-64; Cem Doğru, “Toplumunda Kapitalist-Girişimci Sınıfın ve İnsan Tipinin Oluşumunu Engelleyen Faktörler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/1(2008): 77-88.

6 Bilindiği gibi Katolik inancın egemen olduğu Ortaçağ Avrupa'sında zenginlik kütülenmiş, faiz yasaklanmış ve endüjans sistemi ile servet birikiminin oluşması büyük ölçüde engellenmiştir. Bu anlayış Rönesans-Reform hareketleri ve Protestan kilisesinin getirdiği ahlak anlayışı ile zayıflama ve Katolik iktisat ahlakına karşı başkaldırıya dönüşmüştür. Calvin'in öğretileri etrafında şekillenen bu protest anlayış, başta burjuvazi olmak üzere toplumda geniş bir taraftar bulmuştur. Protestanlıkla birlikte gelişen yeni ahlak sistemi Weber'in de ifade ettiği üzere kapitalizme ruh vermiş, para kazanmak artık tanrının isteği olarak görmeye başlanmıştır. Bu anlayış sömürgecilik yoluyla da olsa daha çok kazanmak ve servet biriktirmeyi dinî bir öğreti haline getirmiştir. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, trc. Zeynep Gürata (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999), 148-151.

7 Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 9. Baskı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 24-25; Recep Şentürk, *Modernleşme ve Toplum Bilim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 16.

yıp iktisadî meselelere disiplinler arası bir mesele olarak bakmışlardır.⁸ Bundan dolayı klasik kaynakların iktisat ilmi açısından tahlili, İslâmî ilimlere vukufiyeti gerekli kıldığı kadar iktisatçı formasyonunu da gerektirmektedir. Çünkü interdisipliner çalışmalarla ortaya konulan fikirlerin hangi alan için ne kadar değer ifade ettiğini tespit edebilmek uzmanlık gerektirmektedir.

Bu bağlamda akıllara şu temel soru gelebilir: İktisadın, tüm pratik hayatı düzenleyen fıkıh ilminden ayrı bir disiplin olabilmesi ne kadar mümkündür? Aynı soruyu şöyle de sormak mümkündür: İslâm iktisadını müstakil bir bilim dalı kılan yöntem ve özellikleri nelerdir? Ayrı bir çalışma konusu olmayı hak edecek kadar çok boyutlu olan bu sorunun cevabı üzerinde kısaca durulması, bu makale için teorik bir zemin oluşturması açısından önem arz etmektedir.⁹

Tanımı, kapsamı, kaynakları, metodolojisi ve hedefleri hususunda bir takım ihtilaflar olsa da İslâm iktisadı, iktisadî konuları mikro-makro düzeyde tutarlı bir şekilde ele alarak, refahın adaletli dağılımı noktasında bencil-diğerkam tüm toplum/insan tiplerini içine alacak şekilde tatminkar bir teori geliştirerek bir bilim dalı olmayı hak etmektedir. İslâm iktisadı, normatif temeli ve ele aldığı konular itibarıyla fıkıh ilmiyle iç içe geçmiş olsa da¹⁰ genel iktisadî kurallar çıkarmak ve meseleleri iktisadî ilişkiler/değişkenler bakımından incelemekle fıkıh ilminden ayrılmaktadır.¹¹ Şöyle ki İslâm iktisadı, ele aldığı meseleleri; çoğunlukla akitler nazariyesinden hareketle tahlil eden fıkıh ilminden farklı olarak mikro-makro ölçekte değerlendirmekte ve sosyal adalet, sosyal refah gibi daha büyük bir hedefle ilişkilendirmektedir. Mesela Osmanlılardaki para vakıfları ile ilgili tartışmaların, fikhî nazariye ile iktisadî bakış açısının farklılığından kaynaklandığını söylemek mümkündür.¹² Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve İbn Kemal gibi toplumsal hayatı tüm boyutları ile değerlendirmek durumunda olan isimlerin öncülüğünü yaptığı bir grup, para vakıflarının meşruiyetini savunurken, Çivizâde ve Birgivi gibi daha çok hukuk teorisini durumundaki isimlerin öncülüğünü yaptığı diğer bir grup ise hukuk doktrini nazariyesinden hareketle gayrimeşruluğunu savunmuşlardır.¹³

8 Sabri Orman, *İktisat, Tarih Ve Toplum*, 4. Baskı (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 247-248.

9 Fatih Turay'ın 1. Uluslararası İslam İktisadı ve Finansı Kongresi'nde sunduğu "İslam İktisadı ve Finansının Sosyal Bilimler ve Fıkıhla İlişkisi" başlıklı tebliği bu konuda güzel bir çalışma olarak referans olmayı hak etmektedir. Bk. Fatih Turay, "İslam İktisadı ve Finansının Sosyal Bilimler Ve Fıkıhla İlişkisi", *1. Uluslararası İslam İktisadı ve Finansı Kongresi Bildiri Kitabı (27-28 Eylül 2018)*, ed. Abdulkadir Atar (Karabük: 2018), 137-157. Ayrıca tebliğin üretildiği doktora tezi için bk. Fatih Turay, *Finansal Açından İslam Borçlar Hukuku* (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2018).

10 İslam iktisadının; iktisadî olgu, problem ve faaliyetleri İslâmî ilke ve kurallar çerçevesinde incelemesi, finansal konularda İslam borçlar hukukuna bağlı kalması da yadırganacak bir durum olmamalıdır. Bk. Orman, *İslâmî İktisat*, 60-64; Tabakoğlu, "Bir İlim Olarak İslam İktisadı", 16, 11-34; Ali Ahmed es-Sâlûs, *el-İktisâdu'l-İslâmî ve'l-kadâya'l-fikhiyyetu'l-muâsıra* (Doha: Dâru's-sekâfe, 1998), 24-27.

11 M. Ekrem Khan, *İslam İktisadına Giriş*, trc. Gökhan Umut (İstanbul: İktisat Yayınları, 2017), 54.

12 Bu vakıfların Osmanlı'ya faydası çok olmuştur. Her şeyden önce, nakit birikim sağlamış, aşırı faizi engelleyici bir fonksiyon icra etmişlerdir.

13 Bk. Emrullah Dumlu, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartis-

Fıkıh doktrini merkezli bakış açısı ile iktisatçı bakış açısı arasındaki yaklaşım farkı güncel veya tarihi birçok meselede kendini göstermektedir. Meseleleri salt fıkıhçı nazarından değerlendirenlerin geçerli/meşru kabul ettikleri bir uygulama, iktisat formasyonu ile bakıldığında zararlı/gayrimeşru görülebilmektedir. Bazen de iktisatçı perspektifinde faydalı/karlı görülen bir uygulama fıkıhçı nazarında geçersiz/gayri meşru olabilmektedir. Hala güncelliğini koruyan zekat, faiz, sigorta, para vakıfları, muamele-i şer'iyye, forex, sigortacılık etrafındaki tartışmalarda görülen farklı yaklaşımların arkasında da bu perspektif farklılığının etkili olduğu kanaatindeyiz.¹⁴

2. METODOLOJİK BAKIMDAN İSLÂM İKTİSADININ FIKIH İLMİYLE İLİŞKİSİ

İslâm iktisat düşüncesinin beslendiği kaynakların neler olduğu konusu, üzerinde çalışılmaya değer bir alan olarak hala güncelliğini korumaktadır. Bu çerçevede yapılan bazı çalışmalarda, İslâm iktisadının, daha ziyade fıkıh ve tasavvuf alanından beslendiği dile getirilmektedir.¹⁵ İslâm iktisadı üzerine çalışan bir çok yazarın ayrı bir değer attığı tasavvuf düşüncesi; iktisat psikolojisi, iktisat ahlâkı ve iktisat felsefesine dair büyük bir potansiyel taşısaya da, İslâm iktisadının omuriliğini fikhî paradigmanın oluşturduğu söylenebilir. Hatta doğrudan tasavvufla ilişkilendirilen fütüvvet, hisbe, âhilik gibi kurumlar teorik arkaplanlarını tasavvufta borçlu olsalar da bunların kurumsallaşma ve uygulama aşamalarında fikhî bir hüviyete büründükleri görülmektedir. Zira ilk asırlardan itibaren Müslüman toplumların hukuk ihtiyacını karşılayan fikhî nazariye, hayatı bütüncül olarak değerlendiren hukukî kuralların yanı sıra yer yer iktisadî ve finansal ilke ve kurallar da belirlemiştir. Hatta bazı çalışmalarda İslâm iktisadının kaynakları sadedinde sayılan Kur'an, Sünnet, icma, kıyas, istislah, istihsan, örf, sedd-i zerai', önceki şeriatler ve istishab aslında fıkıh ilminin hüküm kaynakları/metodlarını ifade etmektedir.¹⁶ Kısaca fikhî deliller şeklinde ifade edilebilecek bu bilgi (hüküm) kaynakları/metodları, fıkıhın İslâm iktisadı ile olan organik bağını açık şekilde göstermektedir. Öte yandan İslâm iktisat düşüncesinin, bilgi yolları olarak tasavvufun (keşif-ilham) değil, fıkıhın bilgi yollarının benimsemiş olması da dikkat çekici bir noktadır.

malar (Ebussuûd, İbn Kemal - Çivizâde, Birgivi)", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 2/44 (Erzurum, 2015): 303-337.

14 Konuyla ilgili bk. M. Salih Kumaş, "Güncel İktisadi Fıkıh Meselelerini Değerlendirmede Farklı Yaklaşımlar: Forex İşlemleri Örneği" adlı tebliğin müzakeresi, *Günümüz İktisadi Meseleleri ve Fıkıh Sempozyumu Kitabı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2018), 101-107; a.mlf., "Parçacı ve Bütünsel Bakış Zaviyesinden Günümüz Faiz Tartışmaları (Genel Müzakere)", *İktisadi Hayatta ve İslam'da Faiz Çalıştayı Kitabı* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 447-450.

15 Bk. Monzer Khaf, "İslâm Ekonomisi: Tanım ve Metodoloji Üzerine", *İslâm Ekonomisi*, trc. Elyesa Koçtak, ed. Sercan Karadoğan (İstanbul: İslâm Ekonomisi Enstitüsü, 2014), 25-46; M. Ekrem Khan, *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*, trc. Ömer Dinçer (İstanbul: Kayihan Yayınları, ts.); Abdulazem Abozaid, "Fıkıhın İslâmî Finanstaki Rolü", *İslâm İktisadını Yeniden Düşünmek*, ed. Taha Eğri v.dğr. (İstanbul: İktisat Yayınları, 2017), 221-241; Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 3. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013).

16 Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 54; Khan, *İslâm İktisadının Meseleleri*, 60.

İslâm iktisat düşüncesine yaptığı uluslararası katkılarla tanınan M. Ömer (Umar) Chapra¹⁷ İslâm iktisadının üç temel ilke etrafında şekillendiğini ifade etmektedir: *tevhid*, *hilafet* ve *adalet*.¹⁸ *Tevhid*, daha çok kelimine ait bir kavram olsa da mutlak anlamda hüküm koyucunun (şâri') Allah olduğu prensibini de ifade etmesi hasebiyle aynı zamanda fikhî bir kavram/ilkedir. *Tevhid* ilkesi İslâm iktisat düşüncesinin tüm boyutlarına nüfuz etmiş, ekonomik kaynaklardan üretime, tüketimden paylaşımına kadar tüm konularda belirleyici bir rol üstlenmiştir. *Hilâfet* ise temelde fikhî bir kavramdır ve insanın özgürlüğünü ve dünya hayatını düzenleyecek yetenekle donatılmış olmasını ifade etmektedir. *Hilâfet*, aynı zamanda bu özgürlüğün Allah'ın belirlediği sınırlar dahilinde kalması gerektiğini de göstermektedir. *Adalet* ilkesi ise *tevhid* ve *hilafet* ilkelerinin dünya hayatındaki bileşeni durumundadır. Buna göre adaleti sağlamayan hiçbir hüküm ve uygulama, İslam iktisat düşüncesinde meşru bir zemin bulamaz.

Chapra'nın İslam iktisadını dayandırdığı bu üç temel ilkenin, fıkıhın hüküm çıkarma yöntemleri (fıkıh usûlü) ile ete kemiğe büründüğü görülmektedir. Fıkıh usûlü, bilindiği gibi kitap ve sünnetteki hükümlerin doğru/sahih şekilde anlaşılmasını, orada yer almayan konularda ise belli metodlarla (ictihad) yeni hükümler çıkarmayı amaçlayan bir ilimdir. İşte Müslüman düşünürlerin iktisadi konularla ilgili nasları anlama ve yorumlama sadedinde ortaya koydukları fikirler, İslâm iktisadının en önemli kaynaklarının oluşmasına imkan vermiştir.¹⁹ Sabri Orman'ın konuyla ilgili şu tespitleri zikredilmeye değerdir:

“Zira ictihad genellikle gerçek hayatta karşılaşılan sorunların meydan okuması karşısında harekete geçen bir süreci ve bu meydan okumaya tatmin edici bir cevabın bulunması için ilgili metinlerin analizi ile yetinilmeyip, bahsi geçen hukukî sorunların kaynağı olan gerçek hayat bağlamının analizine de ihtiyaç hissediliyordu. Yani, problem iktisadî nitelikte olunca, zihni çaba, pratikte iktisadî bir fenomenin yapısının ve bu fenomenin ait olduğu sosyo-ekonomik bağlamın analizi haline dönüşüyordu. Bu durum, fıkıh literatürünü, sadece iktisadî hukuk alanında sağladığı kaynak malzeme açısından değil, aynı zamanda içerdiği iktisadî analiz örnekleri ile de İktisadî Düşünce Tarihi'nin potansiyel kaynakları arasında üst sıralarda bir yere yerleştirir.”²⁰

Öyleyse İslam iktisadî alanında Müslüman ilim adamlarının ortaya koydukları düşüncelerin kaynaklarını ve hangi metodoloji üzerinden gittiklerini kısaca görelim.

17 M. Umer Chapra, *İktisadın Geleceği*, trc. Melih Turan (İstanbul: İktisat Yayınları, 2019), 221.

18 Bir başka yazar ise bu ilkelerin; tevhid, denge (adalet ve ihsan), özgür irade (ihtiyar) ve sorumluluk (farz) şeklinde dörtlü formülasyonunu yapmıştır. Bk. Syed Nawab Haider Naqvi, *İslam, Ekonomi ve Toplum*, trc. Ozan Maraşlı (İstanbul: İktisat Yayınları, 2018), 26-35.

19 Chapra, *İktisadın Geleceği*, 223.

20 Orman, “İktisadî Düşünce Tarihinin İslami Kaynakları”, 25.

2.1. Kur'ân-ı Kerim

Kur'ân-ı Kerim, birçok konuda olduğu gibi iktisat alanında da, bazen genel (mücmel), bazen ayrıntılı (tafsili), bazen de ilke ve genel kurallar şeklinde düzenleyici kurallar ortaya koymuştur.²¹ Örneğin Kur'ân-ı Kerim'de, zekatı verilecek mallar ve miktarları ile ilgili detaylardan bahsedilmeyip sadece zekatın farziyeti²² üzerinde durulmuş, özellikle finans alanında önem arzeden akitler hukuku bağlamında ilkeler ve genel kurallar koymakla yetinilmiştir. Özel bir isimle bilinsin veya bilinmesin "akit" olduğu kabul edilen her türlü sözleşmeye uyulması bir vecibe haline getirilmiştir.²³ İslâm hukukçuları, Kur'ân'da geçen bu genel hükme binaen hakkında özel nas bulunmayan birçok akdi, muteber saymış ve tarihteki bazı hukuk sistemlerinde benimsendiği gibi akitleri, belirli akit tipleri ile sınırlandırmışlardır. Şekli şartları asgariye indirerek mücerret rıza ile bir akdin kurulabilmesi, hukuk tarihinde ilk defa İslâm hukuku tarafından kaide olarak benimsenmiştir. Mesela mal ve hizmet akitlerinde aslolanın tarafların rızası olduğu belirtilmiş, kişinin sahip olduğu ekonomik değerlerin rızasız olarak alınması kesin bir şekilde yasaklanmıştır.²⁴ Canlı bir ticari hayatın oluşması açısından büyük önemi haiz bu akit nazariyesi, batıda ancak modern dönemlerde kabul görebilmiştir.²⁵

Kur'ân'da miras²⁶ gibi bazı konularda ayrıntılı düzenlemelere rastlansa da, daha çok genel (mücmel) ve ilkesel düzenlemelere yer verilmiş ve ayrıntılı düzenlemeler daha çok ilim adamlarının ictihadlarına bırakılmıştır. Bu durum, insanlığın karşılaşılabileceği bütün sorunlara İslâmi prensipler ışığında cevaplar üretilmesine imkan sağlamıştır.²⁷

2.2. Sünnet

İslâm dininin ikinci temel kaynağı olan sünnet, birçok konuda olduğu gibi iktisat alanında da çok sayıda düzenleme içermektedir. Bu düzenlemeler "*el-Harâ-*

21 Detaylı bilgi için bk. Syed Muhammad Hasanuz Zaman, *Kur'ân-ı Kerim'de İktisadi İlkeler*, trc. Zeynep Özbek (İstanbul: İGİAD Yayınları, 2018).

22 el-Bakara 2/43,110; et-Tevbe 9/60; en-Nûr 24/56 v.dğr.

23 "Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin. İhramlı iken avlanmayı helâl saymamamız kaydıyla, okunacak (bildirilecek) olanlardan başka hayvanlar, size helâl kıldı. Şüphesiz Allah istediği hükmü verir." (el-Maide 5/1); "En kuvvetli çağına (bulûğa) erişinceye kadar, yetimin malına en güzel şekilde olmadıkça yaklaşmayın! Ve ahdi ifa ediniz (yerine getiriniz)! Muhakkak ki ahd, mes'ul (sorumlu) kılar." (el-İsrâ 17/34).

24 "Ey iman edenler! Birbirinizin mallarını aranızda haksız yollarla yemeyin. Ancak meşru olan ve karşılıklı rızaya dayanan ticaretle elde ettiğiniz mallarınız hariç. Birbirinizi öldürmeyin (ruhunuzu öldürmeyin). Şüphesiz Allah, sizin için rahmetkardır. Kim bunları yaparsa onu bundan sonra dönüşlerin en kötüsü olan cehennem ateşine atacağız. Bu Allah için kolaydır." (en-Nisa 4/29); "Birbirinizin mallarını haksız şekilde yemeyin. Başkalarına ait meşru mallardan hiçbirini bilerek haksızlıkla tüketmek için hukuki hilelere başvurmayın (hakimlere rüşvet olarak vermeyin)" (el-Bakara 2/188).

25 Ali Bardakoğlu, "İslam Hukunda Akit Hürriyeti ve Akdi Şartlar Açısından Bu Hürriyetin Sınırı", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983): 10; Halit Çalı, "İslam Borçlar Hukukunda Akit Serbestisi ve Genel Olarak Sınırlamaları", *Dini Araştırmalar* 7/19 (Haziran 2004): 269-295.

26 en-Nisa 4/2, 7, 8, 11, 12 v.dğr.

27 İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtibi, *el-Muvâfakât* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1975), 3: 366; Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 83.

cu *bi'd-damân*"²⁸ veya "*lâ darara velâ dırâr*"²⁹ şeklinde genel ilkeler olarak karşımıza çıkabildiği gibi, mülkiyet, servet, toprak yönetimi, emek, sermaye, tüketici davranışı, piyasa mekanizması, para ve kredi, kamu maliyesi, iktisadî kalkınma ve iktisadî değerler konusunda ayrıntılı kurallar şekilde de olabilmektedir.³⁰ Ayrıca piyasa dengelerini bozan karaborsacılık³¹ piyasayı kızıştırmak,³² ürünün piyasaya girmeden satın alınması,³³ üreticinin malını araçların satması,³⁴ satış üzerine satış,³⁵ tekelleşme ve yıkıcı fiyat uygulaması,³⁶ devletin piyasa dengelerini bozacak şekilde müdahalesi³⁷ ürününü pazara getirmek isteyenlere engel olunması³⁸ vb. birçok konuda da hadis bulmak mümkündür. Bazı hadisler ise, Kur'ân'da genel hatlarıyla ortaya konulan faiz³⁹ ve zekat gibi konularda hükümlerin tafsilatını ortaya koyabilmektedir.⁴⁰ Bu tür hadislerin şerh edilip yorumlanması İslam iktisadı alanında zamanla çok önemli fikirlerin ortaya çıkmasına imkan vermiştir.

2.3. İcmâ'

İslâm fıkhnının Kur'ân ve Sünnet'ten sonra üçüncü kaynağı olan icmâ', İslâm âlimlerinin dinî bir meselenin hükmünde fikir birliği etmelerini ifade etmektedir.⁴¹ Benimsenen bu hüküm bazen tüm fakihlerin açık ifadeleri (sarih icmâ') ile, bazen de sükût ederek onay vermeleri (sükûtî icmâ') şeklinde olabilmektedir.⁴² Sarih icmâ' için, buğday vb. gıda maddelerinin teslim alınmadan önce satış yasağını örnek olarak verebiliriz. Konuyla ilgili delil zannî (haber-i vâhid)⁴³ olduğu halde

28 "Bir şeyin tazmin sorumluluğu kime aitse o şeyin semeresi de ona ait olur." Tirmizî, "Buyu", 53; Ebû Dâvûd, "Buyû", 71; İbn Mâce, "Ticârât", 43; Nesâî, "Buyû", 15.

29 el-Muvatta', "Akziye", 31; Müsned, 1: 313; İbnMâce, "Ahkâm", 17.

30 Geniş bilgi için bk. M. Akram Khan, *Hız.Peygamber'in(sav) İktisadî Öğretileri*, trc. E. Beyza Demirtaş (İstanbul: İGİAD Yayınları, 2017).

31 İhtikar yasağı için bk. Ahmed b. Hanbel, Müsned , 6: 3.

32 Neceş için bk. Buhârî, "Buyû", 57.

33 Telakkî'r-rukban için bk. Buhârî, "Buyû", 72, İcâre,11, 19. ; Nesâî, "Buyû", 18.

34 Bey'u'l-hâdir lil-badi için bk. Müslim, "Buyû", 21; EbûDâvûd, "Buyû", 45.

35 Buhârî, "Nikâh", 45; Müslim, "Büyû", 8.

36 M. Fatih Turan, "İslam Hukuku Açısından Yıkıcı Fiyat Uygulaması", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Erzurum 2015): 78-103.

37 Fiyatlarla müdahale isteğinin rededilmiş olması hakkında bk. Ebû Dâvûd, "Büyû", 49; Tirmizî, "Büyû", 73; İbn Mâce, "Ticârât, 27.

38 M. J. Kister, "Peygamber'in Pazarı", trc. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 25-29.

39 «الذَّهَبُ بِالذَّهَبِ، وَالْفِضَّةُ بِالْفِضَّةِ، وَالرُّبُّ بِالرُّبِّ، وَالشَّعِيرُ بِالشَّعِيرِ، وَالثَّمَرُ بِالثَّمَرِ، وَالْمَلْحُ بِالْمَلْحِ، مِثْلًا بِمِثْلٍ، سِوَاةَ بِسِوَاةٍ، يَدًا بِيَدٍ، فَإِذَا اخْتَلَفَتْ هَذِهِ الْأَصْنَافُ، فَيَبْعُوا كَيْفَ شِئْنُهُمْ، إِذَا كَانَ يَدًا بِيَدٍ»

"Altın altınla, gümüş gümüşle, buğday buğdayla, arpa arpa ile, hurma hurma ile, tuz tuz ile (mübadele edildiğinde) misli misline, dengi dengine ve elden ele (peşin) olacaktır. Bu sınırlanmış olduğu zaman, elden ele olmak kaydı ile istediğiniz gibi alıp satın." (Buhari, "Buyu" 79-89; Müslim, "Müsakat", 80-95).

40 Buhari, "Büyû", 79-89; Müslim, "Müsakat", 80-95.

41 İbrahim Kâfi Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 213.

42 Zekiyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 25. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 138.

43 Hz.Peygamber'in (as) konuyla ilgili hadisi şöyledir: "Her kim bir gıda maddesi satın alırsa, teslim alıncaya kadar onu satmasın." (Buhari, "Büyû", 54; Müslim, "Büyû", 4, 36).

müctehitler, bu meselenin hükmü üzerinde birleşmişler ve bu satışın fikhîen yasak olduğuna hükmetmişlerdir.

Sükûtî icmâ'a örnek olarak Hz.Osman'ın Basra'daki arazisini görmeksizin Talha b. Ubeydullah'a satması ve daha sonra her iki tarafın görme muhayyerliği çerçevesinde satıştan vazgeçmek istemesi üzerine, hakem tayin edilen Cübeyr b. Mut'im'in görme muhayyerliğinin sadece Talha b. Ubeydullah'a ait olduğu yönündeki hükmüne sahabeden hiçkimsenin itiraz etmemiş olması verilmektedir. Buna göre, görme muhayyerliğinin sadece müşteriye ait olduğu prensibi, sükûtî icmâ'a dayalı olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁴ Sevad arazileri ile ilgili düzenleme de yine sahabenin icmâ'ı ile ortaya çıkan bir düzenleme olup⁴⁵ üretim faktörleri arasında önemli bir yere sahip olan toprağın nasıl yönetileceği ile ilgili bir prensip ortaya koymuş ve daha sonraki İslâm devletlerinin toprak yönetimi konusunda yol göstermiştir.

2.4. Kıyâs

Bir hüküm çıkarma yöntemi olarak Fukahanın kâhir ekseriyeti tarafından benimsenen kıyas,⁴⁶ birçok fikhî hükmün kaynağını teşkil ettiği gibi iktisadî konularla ilgili de önemli bir kaynak değeri taşımaktadır. Başta faiz yasağı olmak üzere, İslâm iktisadına temel karakterini veren birçok noktada kıyasın işletildiği görülmektedir. Mesela faiz, prensip olarak Kur'ânda açık bir şekilde yasaklanmış olsa da, kapsamı hadislerdeki illetlerden hareketle kıyas yoluyla belirlenmiştir. Aynı şekilde yapılmış bir evlilik veya satış teklifi üzerine yeni bir teklifin yapılmasını yasaklayan hadisin⁴⁷ kapsamı, kıyas yoluyla genişletilerek kira sözleşmeleri, ariyet vb. akitlerde de aynı yasak geçerli sayılmıştır.⁴⁸

2.5. Mesâlih-i Mürsele (İstıslah)

Mesâlih-i mürsele, naslarda muteber veya geçersiz sayıldığına dair bir delil bulunmayan konularda insanlara fayda sağlayan veya onlardan zararı gideren durumları ifade etmektedir. Bazı fıkıh usûlü eserlerinde hükmün kendisine bağlanması ve üzerine hüküm bina edilmesi açısından bir delil olarak ele alınmıştır.⁴⁹ İs-

44 Şemsuddîn Ebu Bekir Muhammed b. EbîSehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1324-1331), 13: 70-71; Burhâneddin Ali b. Ebî Bekr el-Merginânî, *el-Hidâye* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 3: 33.

45 Hüseyin Çelik, "Fey ve Ganimet Ayetleri Çerçevesinde Hz. Ömer'in Sevad Arazisi Hakkındaki Uygulamasının Değerlendirilmesi", *Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (Haziran 2010): 89.

46 Fıkıh usûlcülerinin kullandığı bir terim olarak kıyas, "Kitap, sünnet veya icmâ'da hükmü bulunmayan meseleye, aralarındaki illet birliği sebebiyle, bu kaynaklardan birinde yer alan meselenin hükmünü vermek" şeklinde tanımlanmaktadır. Daha geniş bilgi için bk. Muhammed Ebu Zehra, *Usûlü'l-Fıkıh* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 218.

47 "Mümin müminin kardeşidir. Bir müminin, kardeşinin evlenmek üzere teklifte bulunduğu kadına evlenme teklif etmesi ve kardeşinin alış-verişine yeni bir teklifle katılması, kendisi vazgeçinceye kadar helal değildir." (Buhârî, "Nikâh", 45; Müslim, "Büyü", 8).

48 Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 168.

49 Hamid Muhammed b. Muhammedb. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ* (Medine: y.y., ts.), 2: 478; Ebu Zehra, *Usûlü'l-Fıkıh*, 379.

lâm hukukunda gözetilmesi gereken genel amaçlar (mekâsıd-ı şer'î'a) bağlamında değerlendirilen bu perspektif İslâm iktisadına makro planda yön veren en temel kaynaklardan biri olmuştur.

İslâm'da geçerli olan maslahatlar “dini koruma, canı koruma, akli koruma, nesli koruma ve malı koruma” olmak üzere beş başlık altında toplanmaktadır. Bu hedeflerin her biri hem birey hem toplum için geçerlidir. Malın korunması ilkesi hususen iktisat alanıyla ilgilidir. “*Malın/emeğin, zulüm ve haksızlığa yol açmaksızın karşılıklı menfaat sağlayacak şekilde helal bir yoldan üretilip/elde edilip arttırılması*”⁵⁰ şeklinde özetlenebilecek bu ilke, aynı zamanda malın meşru yolla harcanmasına yönelik alınması gereken tedbirleri de içermektedir.

İslâm'ın ilk dönemlerinde ictihad yöntemi olarak mesâlih-i mürseleye dayalı çok önemli düzenlemeler yapıldığı bilinmektedir. Divan teşkilatı, Sevâd arazilerinin statüsü, para basımı, müellefe-i kulûba zekat verilmemesi, gerektiğinde vakıf binalarının yıktırılabilceği, ölüm döşeğindeki kocası tarafından mirastan mahrum edilmek için üç talakla boşanan kadının miras hakkının korunması bunlardan bazılarıdır.⁵¹ Ayrıca terzi ve benzeri sanatkârların, ellerinde bulunan sipariş sahıplere ait malların zarara uğraması veya telef olması halinde bunları tazmin etmekle yükümlü kılınması da örnek olarak verilebilir.⁵²

2.6. İstihşân

İstihşân, akla ilk gelen çözümü terk ederek haklı bir gerekçeden dolayı (nass, icmâ', zaruret, gizli kıyas, örf ve maslahat gibi) ilk bakışta gizli kalan başka bir çözümü geçerli kılmak şeklinde tanımlanmaktadır.⁵³ İstihşân kavramı, hukukun “mantıkî sıhhatinin kontrolü” işlevinin yanısıra, “hakkaniyet”, “hüsnüniyet”, “hakkın suistimal edilmemesi”, “kolaylık” gibi hukuk ilke ve kavramlarının uygulanmasına da imkan vermektedir.⁵⁴

Hukukun kuralcı ve şekli yönünü yumuşatan istihşân anlayışı bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından uygulanmış bir hüküm çıkarma yöntemidir.⁵⁵ Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) cevaz verdiği selem satışı, bir istihşân örneği olarak kaynaklarda geçmektedir. Ali Bardakoğlu'nun konuyla ilgili tahlilleri İslâm iktisadı açısından da önemli bilgiler içermektedir:

“Hz. Peygamber muhtemelen sun'î fiyat artışlarını ya da beklenmedik mağduriyetleri önlemek amacıyla elde mevcut bulunmayan malın satışını yasaklamış

50 Ebu Zehra, *Usûlü'l-Fıkh*, 278.

51 Şükrü Özen, “İstihşân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 383-388.

52 Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 229.

53 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 468; Ebu Zehra, *Usûlü'l-Fıkh*, 262.

54 Mehmet Erdoğan, “İstihşân”, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 265.

55 Ali Bardakoğlu, “İstihşân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 339.

(Buhari, “Büyu”, 55; Ebu Dâvûd, “Büyu”, 70) ancak Medineliler’in gelecek yıllara ait bahçe ürünlerini selem (selef) sözleşmesi adıyla peşin para karşılığı bir iki yıllık bir teslim vadesiyle sattıklarını görünce bu satış türünü de tamamen yasaklamak yerine, ‘Selem yoluyla satış yapan bunu belirli ölçüye, belirli tartıya göre ve belirli süre tayin ederek yapsın’ diyerek (Ebu Dâvûd. “Büyû”, 57; Nesâî, “Büyû”, 63) muhtemel olumsuzlukları en aza indirici bir düzenleme getirmiştir. Burada fakihlerin ileride kıyas adını vereceği genel hükümden, yani elde olmayan malın satışına dair genel yasaktan vazgeçilerek selemin caiz görülmesi, genel hükümlerle sakınılmak istenen zararın burada varit olmadığı ve toplumsal bir talebin makul ölçülerde karşılanması gerektiği düşüncesidir.”⁵⁶

Bu bağlamda üzerinde durulabilecek başka bir örnek de yukarıda atıfta bulunduğumuz Hz. Ömer’in Sevad arazisi hakkındaki uygulamasıdır. Sevad arazisi fethedildiğinde, sahabeler Hz.Ömer’den Resulullah’ın (s.a.s.) Hayber taksimi uygulamasını örnek göstererek araziye taksim etmesini istemişlerdir.⁵⁷ Hz.Ömer ise taksimin getireceği sorunları düşünerek fey⁵⁸ statüsünde değerlendirmiştir. Kaynaklarda onun böyle bir karar almasında toprakların ileride tek elde toplanması, cihad eden kimseler için yeterli mâlî desteğin bulunamaması, asker maaşlarının ödenememesi, suların ve su kanallarının sosyal problemlere sebebiyet vermesi gibi risklerin etkili olduğu belirtilmektedir.⁵⁹

2.7. Örf

Genel olarak fıkıh ekollerinin, İslâm’ın ilkelerine ve naslardaki düzenlemelere ters düşmeyen örf ve adetlere hüküm kaynağı olarak kabul ettikleri görülür. Özellikle Hanefi mezhebinde, bazen temel kuralları esnetecek şekilde örf ve adete önem verildiği görülmektedir.⁶⁰ Tamamı ortaya çıkmamış bir ürünün satılmasına cevaz verilmesi bu duruma bir örnek olarak zikredilmektedir. Oysa ürünün bir kısmı mevcut olmadığı için, bu satış “madumun satışının caiz olmaması” şeklindeki yerleşik kurala aykırıdır. Başka bir örnek ise “şartlı satış” meselesidir. Hanefilere göre halkın adet haline getirmesi halinde sözleşmenin gereği olmayan şartlara cevaz vermişlerdir. Günümüzde bu tür şartlara örnek olarak radyo, saat vb. şeylerin satımı sırasında satıcının belirli bir süre tamir ve bakımını taahhüt etmesi gösterilebilir.⁶¹

56 Bardakoğlu, “İstihsân”, 23: 339.

57 Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 181.

58 Müslümanların, Müslüman olmayanlardan elde etmiş oldukları mallar, elde ediliş şekline göre, fey ve ganimet olarak iki gruba ayrılır. Fey, güç kullanılmadan elde edilen mallar olup, bunların kullanım şekli Hz. Peygamber’in (as) tasarrufuna bırakılmıştır. Ganimet ise, güç kullanılarak elde edilen mallar olup, 1/5’i beyülmâle ayrıldıktan sonra geri kalan kısmı savaşanlara dağıtılır.

59 Çelik, “Fey Ve Ganimet Ayetleri Çerçevesinde Hz. Ömer’in Sevad Arazisi Hakkındaki Uygulamasının Değerlendirilmesi”, 89.

60 Ebu Zehra, *Usulü’l-Fıkıh*, s. 273; Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 374.

61 Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 262.

Üzerinde durmamız gereken bir mesele de örfün değişmesi sonucu hükümlerin de değişecek olması perensibidir. Fakihlerin bazı ihtilâflı durumların gerekçesini dile getirirken, “Zaman ve devir ihtilâfıdır, delil ve hüccet ihtilâfı değildir” şeklindeki ifadeleri örf delilinin bu yönünü göstermektedir. İslâm iktisadının değişen zaman ve şartlar karşısında dinamizmini kaybetmeden varlığını sürdürebilmesi bu özelliğiyle de yakından ilgilidir.⁶²

2.8. Sedd-i Zerâi'

Sedd-i zerâi' veya sedd-i zerâ'a bir fıkıh usûlü terimi olarak; esas itibariyle mübah olan bir fiilin dinen sakıncalı bir sonuca götüreceğinden emin olunması veya bunun kuvvetle muhtemel bulunması sebebiyle yasaklanmasını ifade etmektedir.⁶³ Yönetici ve vergi tahsildarı gibi kamu görevlilerinin hediye alması kamu imkanlarının kötüye kullanılmasına yol açabileceği için yasaklanması sedd-i zerâi'in bir örneğidir.⁶⁴ Yine içki veya esrar üreticisine hammadde satmamak, faiz veya kumardan para kazanacak kişilere işyeri kiraya vermemek, harama harcayacağı bilinen kişilere zekat vermemek, tarım alanlarını değerlendirmeyen kişilerden arazilerini almak bu meyanda zikredilebilecek düzenlemelerden bazılarıdır.⁶⁵

3. TEMEL ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN İSLÂM İKTİSADININ FIKIH İLMİYLE İLİŞKİSİ

Bilgi kaynağı ve yöntem açısından İslâm iktisadı ile fıkıh arasında görülen içiçeliğin, hedef ve özellikleri bakımından durumu üzerinde de durulması gerekmektedir. Bu başlıkta şu sorunun cevabı aranacaktır: İslâm iktisat sisteminin temel özelliklerinin oluşumunda fıkıh ilminin yeri nedir? Bu soruya cevap ararken İslâm iktisadının bazı özellikleri üzerinde durulacaktır.

3.1. Özel Mülkiyetin Tanınması

İslâm iktisadı, mülkün asıl sahibinin Allah olduğunu, insanoğlunun ise onun halifesi sıfatıyla mülk edinme hakkına sahip olduğunu prensip olarak benimsemiştir. Fıkıh literatüründe kullanılan *mil*k kavramı, Batı hukukundaki mülkiyet kavramını da kapsayacak şekilde bir üst kavram olup, soyut hakları da içine almaktadır. Birçok ayet ve hadis açık bir şekilde özel mülkiyetin varlığını ortaya koy-

62 Örnek olarak; Hanefî mezhebindeki yerleşik hükme göre, bir ev satın alınırken evin dışını ve bazı odalarını görmüş olmak, “görme muhayyerliği” hakkını düşürür. Fakat sonraki bilgiler örfteki değişiklikten dolayı bu görüşten ayrılmış, bütün odaların görülmüş olmasını, görülmemiş ise “görme muhayyerliği” hakkının düşmeyeceğini hükme bağlamışlardır. Çünkü önceki imamlar devrinde evlerin bütün odaları aynı tarzda yapılmış olduğundan bir veya birkaçını görmek evin tamamı hakkında fikir verecek durumda olduğu belirtilmektedir. Fakat sonraları bir ev içindeki odalar farklı farklı şekillerde inşa edilmeye başlayınca artık satın alınacak ev hakkında bilgi sahibi olabilmek için bütün odaların görülmesi gerekmiştir. Bk. Serahsî, *el-Mebûsât*, 13: 91.

63 Ebu Zehra, *Usûlü'l-Fıkh*, 287; Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 395-396.

64 Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 397.

65 Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 270-271.

maktadır. Zekat gibi malî ibadetler, miras taksimi, ticari ilişkileri düzenleyen kurallar, haksız yollardan mal edinmenin yasaklanması ve mala karşı işlenen suçların cezalandırılması özel mülkiyet ilkesinin sonuçlarıdır.⁶⁶ Ayrıca devletin piyasadaki fiyatlara müdahale etmemesi, özel sektörü zayıflatacak şekilde devletin ekonomik faaliyetlere girmemesi, özel mülklerin istimlak edilmesi durumunda piyasada değeri üzerinden tazmin zorunluluğunun prensip olarak belirlenmesi de İslâm iktisadının bu özelliğinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

3.2. Sınıfsızlık ve Sosyal Adaletin Amaçlanması

Sosyal adalet kavramı, ekonomi başta olmak üzere siyaset, felsefe, sosyoloji gibi bir çok bilim dalının ilgi duyduğu bir kavramdır. Tüm insanların eşit olduğu düşüncesine dayanan bu anlayış, iktisat bilimi açısından, üretim süreci ve üretim sonrası ortaya çıkan refahın paylaşımında toplumun tüm kesimlere eşit fırsatlar sunulmasını ifade etmektedir.

Bütün insanları bir ailenin fertleri olarak gören İslâm, sosyal adalet düşüncesine hiç yabancı olmamış, insanların gelir, kabiliyet ve güç bakımından farklılık göstermelerini bir üstünlük sebebi değil, dünya imtihanının bir gereği olarak görmüştür. İslâm toplumlarında batılı anlamda bir sınıflaşmanın görülmemiş olması da bu anlayışın bir sonucudur. İslâm'ın bu bakış açısı onun iktisat anlayışına da yansımış ve herkesin topluma ya da toplumsal refaha yaptığı katkı kadar bu refaktan pay alabildiği ve hiç kimsenin sömrülmediği bir yapıyı idealleştirmiştir. Bu noktada işçi-işveren, emek-sermaye, devlet-birey arasında adalete dayalı bir düzenin kurulmasını savunmaktadır.⁶⁷

İslâm iktisadına rengini veren bu hedefin gerçekleşmesi noktasında fıkıhın ortaya koyduğu bağlayıcı kuralların önemli bir rol üstlendiğini söylemek mümkündür. *Hukukun üstünlüğü ve hukuk önünde eşitlik* gibi bazı temel ilkelerin yanı sıra fûrû-ı fıkıhtaki bazı düzenlemelerin sosyal adaleti amaçladığı açıktır. Sosyal adalet kavramının yakından ilişkili olduğunu düşündüğümüz bir kavram olarak *vahdet* kadın-erkek, hür-köle, Müslüman-gayrimüslim, zengin-fakir; ayrılmaya neden olabilecek tüm faktörleri ortadan kaldırılarak toplumsal bütünleşmenin sağlanması anlamına gelmektedir. İslam hukukundaki bazı hukuki düzenlemelerin sosyal adalet ilkesine aykırı olduğu iddiası çok isabetli değildir. Zira eşitliğe aykırı olan bu tür hükümlerin aslında sosyal adalet ilkesine aykırı olmadıkları, aksine o amaca hizmet ettikleri izahı mümkün düzenlemelerdir.⁶⁸

66 Hasan Hacak, "Mülkiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 543.

67 Daha geniş bilgi için bk. Veli Sırım, "İslam Ekonomisinde İşçi-İşveren İlişkileri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 35 (Aralık 2016): 366-374; Vecdi Akyüz, "Devlet ve İşçi-İşveren İlişkileri", *Mukayeseli Hukuk ve Uygulama Açısından İşçi - İşveren Münasebetleri*, haz. Sabri Orman (İstanbul: İlmi Neşriyat, 1990): 191-204.

68 Mesela kadın-erkek ayrımı olarak görülen erkeğin mirasın daha çok pay alması, boşama yetkisinin prensip olarak erkeğe verilmesi, diyet cezasında kadın için erkeğin yarısı kadar bir bedelin tespit edilmesi, gayrimüs-

Müslümanların mîrî arazi uygulaması, toprak aristokrasisinin oluşmasına engel olmuş, zekat ve vakıf müesseseleri ticaret burjuvazisinin önüne geçmiş ve sonuç itibarıyla tarihî veriler, hiçbir Müslüman toplumunda batılı anlamda bir sosyal tabakalaşmanın olmadığını kanıtlamıştır.⁶⁹

3.3. Sosyal Refahın Hedeflenmesi

Günümüzde gelişmişliğin bir kriteri haline gelen *sosyal refah*, tüm siyasal/iktisadî sistemlerin temel hedeflerinden biridir. *Sosyal refah*, ekonomik bir kavram olarak üretilen toplam gelirin tüm fert, grup veya üretim faktörleri arasında adil bir şekilde bölüştürülmesi ve insan yaşamı için gerekli olan ihtiyaçların tam anlamıyla giderilmesi anlamına gelmektedir.⁷⁰

Tarihte ilk kez Müslümanların, etrafında düşünce ürettiği “sosyal refah” kavramı, insan ihtiyaçlarının “zarûriyyât, hâciyyât, tahsiniyyât” şeklindeki üçlü taksimi üzerinden tanımlanmaya çalışılmıştır.⁷¹ Gazâlî (ö. 505/1111) tarafından özgün bir formülasyonu yapılan ve büyük ölçüde Şâtîbî (ö. 790/1388) tarafından geliştirilen bu üçlü taksim, birçok fikhî hükme de yansımıştır.⁷²

“Ra’iye üzerine tasarruf maslahata menûttur.” (Mecelle: m. 58). “Zarâr-ı âmmı def’ için zarâr-ı hâs ihtiyar olunur” (Mecelle: m.26) şeklindeki genel küllî kaideler, sosyal refahın İslâm hukukunda gözetilen temel hedeflerden biri olduğunu göstermektedir.⁷³ Ayrıca fıkıh sistematğinde toplum haklarının, prensip olarak ferdi haklardan üstün tutulması da yine bu anlayışla yakından ilişkilidir.⁷⁴

limlerin üst düzey devlet kademelerinde görev alamamaları, cizye ve haraç vergileri vb. konular sosyal adalet bağlamında bazı bilimsel çalışmalara konu edilmektedir. Ancak önyargısız ve tüm boyutlarıyla konu tahlil edildiğinde bu tür hukukî düzenlemelerin arasında nimet-külfet dengesi içinde tesis edilmeye çalışılan bu sosyal adaleti ideali görülecektir. Bk. Halit Çalış, “İslam ve İnsan Hakları: Ödev Öncelikli Toplum Modeli”, *İnsan Hakları ve Din Sempozyum Bildiriler Kitabı (15-17 Mayıs 2009)* (Çanakkale: Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayınları, 2010), 71-85; M. Salih Kumaş, “Postmodern Bir İnsan Hakları Söylemi Olarak Hukukî Çoğulculuk ve İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *İnsan Hakları ve Din (15-17 Mayıs 2009)* (Çanakkale: Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayınları, 2010), 114-148; Nejdî Durak, “İnsan Hakları Sözleşmelerinde ve İslamda Kadın Hakları”, *Kadın ve Aile Sorunları Sempozyum Bildirileri Kitabı (2-3 Mayıs 2014)*, ed. Şemsettin Eriş (Konya: T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2015), 93-109.

69 Makro düzeyde toplumsal adaletin bir örneği olarak zekat hakkında bilgi için bk. Toseef Azid – Osamah Hussein Al Rawashdeh, “Toplumsal Adalet, Piyasa ve Devlete İslâmî Bir Bakış”, *İslam İktisadında Sosyal Adalet*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: İktisat Yayınları, 2017), 15-16.

70 Zeki Yaka, “İslam İktisadının ‘Adil Gelir Dağılımı’ İlkesi ve Bunun Sosyal Refaha Katkısı”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)* 13 (Eylül 2017): 259.

71 *Zaruriyat*, yeme-içme, giyinme gibi hayatın sürdürülebilmesi için gerekli olan ihtiyaçları; *hâciyyât*, hayattaki sıkıntılardan kurtulmak için karşılanması gereken ihtiyaçları; *tahsiniyat* ise karşılanmaması halinde bir eksikliğe yol açmamakla birlikte hayatın daha rahat sürdürülmesini sağlayan ihtiyaçları ifade etmektedir.

72 Anas Zarqa, “İslam İktisadî: İnsan Refahına Yönelik Bir Yaklaşım”, trc. Fazıl Yozgat, *İslam İktisadî Çalışmaları*, ed. Khurshid Ahmad (İstanbul: İktisat Yayınları, 2019), 32, 38, 39.

73 Zekat ve infakın teşvik edilip faiz, israf, karaborsacılık, tekelleşme gibi topluma zarar veren uygulamaların yasaklanması, mirasın daha geniş bir kesime yayılacak şekilde formüle edilmesi sosyal refahın teminine yönelik genel düzenlemeler olarak değerlendirilebilir.

74 İslam hukukunda toplum haklarının önemine binaen bu haklar Allah hakkı olarak ele alınmış, toplumsal düzeni bozacak faiz, anarşi vb. suçlar, Allah ve peygambere karşı işlenmiş suçlar olarak değerlendirilmiştir.

İslam iktisadına göre bireyin mutluluğu, Batılı anlayışın aksine toplumdaki genel mutluluğa bağlıdır. Hatta bu anlayış farkı, İslâm iktisadı ile kapitalist anlayış arasındaki en önemli farklardan biridir. Şöyle ki kapitalist anlayışa göre toplumdaki refah bireysel menfaatin maksimize edilmesine bağlıdır. Bunun için de her birey (homo-economicus) sadece kendi bireysel çıkarı için çabalamalıdır. Fakat İslâm iktisat düşüncesine göre aslanan toplumun mefaatidir ve herkes, topluma sağladığı menfaat oranında değerli kabul edilir.⁷⁵

Fıkıh kitaplarında toplumun menfaati için fertlerin bazı haklarının sınırlandırılmasına yönelik düzenlemeler çok sayıdadır. Ebû Yûsuf, Sevad arazilerinin mîrî arazi statüsüne alınmasının gerekçesini açıklarken “genel fayda” şeklinde tercüme edilebilecek “umûmü'n-nef” ifadesini kullanarak toplum menfaatinin (maslahat) bireylerin menfaatinden daha öncelikli olduğuna işaret etmiştir.⁷⁶ Yine Hz. Ali'nin, zanaatkârların kendilerine emanet edilen eşyanın korunmasında titiz davranmamalarından dolayı onlara tazmin yükümlülüğü getirmesi de bu anlayışın bir tezahürü olarak görülebilir.⁷⁷

Bu başlıkta değinilmesi gereken bir nokta da; dinen sakıncalı şeylerin, sosyal refah gerekçesiyle -geçici de olsa- mübah kapsamına alınabileceği meselesidir. Bu bağlamda İzz b. Abdisselâm'ın (ö. 660/1262) eserlerinde yer verdiği *el-maslaha-tü'l-âmmeh*⁷⁸ kavramı sosyal refahla ilişkilendirilebilecek bir kavramdır. *Kamu yararı* şeklinde tercüme edebileceğimiz bu kavram, mübah ile amel etmenin imkansız yakın derecede zorlaştığı ve ihtiyacın harama başvurmaksızın karşılanamayacağı durumlarda ihtiyaç nispetinde haram ile sıkıntının giderebileceğini ifade etmektedir. Burada altı çizilmesi gereken nokta kanaatimizce toplumu ilgilendiren durumlarda maslahatın zaruret kadar önemsenmiş olmasıdır.

3.4. İhtiyacın Esas Alınması ve İsrafın Yasaklanması

Allah tüm nimetleri insanoğlunun istifadesine vermiş olsa da kâinatta var olan dengeler gereği maddenin tanzimi ve tüketimine dair bazı ölçüler getirmiştir. İnsanoğlu Allah'ın halifesi olması hasebiyle bu ölçülere uymak zorundadır. Bu ölçülere uymak sadece ahiret mutluluğu için değil, dünya saadeti için de önemlidir. M. Akram Khan'ın üzerinde durduğu “felah” kavramının ifade ettiği anlam dabudur.⁷⁹

Bk. Muharrem Midilli, “Allah Hakkı ve Kul Hakkı Arasında Hanefî Ceza Hukukunun Kamusalılığı”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Bahar 2017): 65-87.

75 “İnsanların en hayırlısı insanlara en faydalı olanıdır” (Buhârî, “Mağâzi”, 35); Geniş bilgi için bkz. Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 65.

76 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (Kahire: 1396), 26-29

77 Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 272-273.

78 Detaylı bilgi için bk. Rahmi Yaran, “Cüveynî'den İbn Abdüsselâm'a Makâsîd/Maslahat Söylemi”, *EKEV Akademi Dergisi* 10/28 (Yaz 2006): 209-213.

79 M. Ekrem Khan, *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*, 15-28.

İslam medeniyetinde ekonomik ilişkileri ifade etmek için seçilen “iktisad” kavramının etimolojik açıdan “ölçülü olmak” anlamına geldiğini bu bağlamda tekrar hatırlamakta fayda olacaktır. Ancak kapitalist ekonomilerde ihtiyaçtan daha fazla üretimin amaçlanması ve bunun için tüm yeraltı-yerüstü kaynakların kontrolsüz tüketimi bazı açılardan rasyonel görülebilir. Fakat makro planda bu anlayışın savunulabilmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü İslâm iktisadı üretimin ihtiyaç oranı kadar olmasını esas almaktadır. Bundan dolayı İslâm iktisadının, bir ihtiyaç ekonomisi olarak tanımlanması da mümkündür. Tabakoğlu'nun tespitleriyle İslâm iktisadı, suni ihtiyaçlar üreterek, tüketimi ekonomik hayatın motoru haline getiren bir üretim tarzını benimsememektedir.⁸⁰

İnsan ihtiyaçlarının “zarûriyyât, hâciyât, tahsiniyyât” şeklinde üçlü bir ayrıma tabi tutulduğunu yukarıda belirtmiştik. İslâm hukukunda ihtiyaç kavramının özel bir yere sahip olduğu, bazı ibadetler için bir kriter olarak seçildiği görülmektedir. Örneğin zekât, hac, kurban ve fitır sadakası gibi bazı ibadetlerde sorumluluk için temel ihtiyaçların (havâic-i asliyye) karşılanması şart koşulmuştur. Yine İslâm hukukçuları, zaruret hallerinde haramların askıya alınabileceğinde ittifak etmişlerdir.⁸¹ Ayrıca zaruret sınırına ulaşmayan hâci ihtiyaçların zarûri ihtiyaç bağlamında değerlendirilebileceği prensip olarak kabul edilmiştir.⁸² Ancak bu ilkenin güncel fikhî meselelere tatbikinde farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir.⁸³ Fürû-ı fıkhîta temel kurallara aykırı olduğu halde toplumsal ihtiyaç gerekçesiyle cevazına hükmedilen bir çok akit/uygulamanın olduğu bilinmektedir. İcâre, selem, bey' bi'l-vefa, istisna, müzâraa, müsâkat, murâbaha, mudârebe, vedia gibi akidler ve para vakıfları bu bağlamda zikredilebilir.

3.5. Sosyal Yardımlaşma, Vakıf ve İnfak Anlayışı

Yoksullukla mücadele, tüm dünyanın üzerinde kafa yorduğu meselelerden biridir. İslâm yoksulluğu güzel görmemiş ve zekatı yoksulluğun kötü sonuçlarını ortadan kaldırması noktasında önemli bir araç kılmıştır. Zekat; ister malî, ister sosyal güvenlik kurumu olarak ele alınsın bir sosyal yapı içinde servet ve mülkiyetin yaygınlaşmasının en önemli araçlarından biri olmuştur.⁸⁴ Prensip olarak İslâmî devletlerin zekatı toplama ve dağıtma yetkisi olduğu kabul edilmiştir. Öncelikle zekat gelirlerinin yoksulluğun sonuçlarını hafifletme ve bir sosyal güvenlik ağı oluşturma fonksiyonu söz konusudur.⁸⁵

80 Ahmet Tabakoğlu, “İslâm İktisadı Metodolojisi”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi-II / Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı-10* (İstanbul: Çamlıca Eğitim Merkezi, 2005), 1171.

81 “Zaruretler yasak olan şeyleri mübah kılar.” (Mecelle, md. 21)

82 “Hâcet, zaruret menzilesine tenzil olunur.” (Mecelle, md. 32)

83 Geniş bilgi için bk. Temel Kacı, “Bir Kaidenin Serencamı: Hâcet Umumi Olsun Hususi Olsun Zaruret Menzilesine Tenzil Olunur”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (Aralık 2016): 137-173.

84 Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 69

85 Bu konuyla alakalı Monzer Kahf'ın bilimsel tahlilleri oldukça dikkat çekici bir referans kaynağı olarak ince-

En yaygın infak türü olan zekat, tüketimin bir çeşitidir. Tüketim, modern literatürde genellikle gelir ile mal ve hizmet tüketimi arasındaki ilişki olarak tanımlanmaktadır. Bu mallar ve hizmetler nihai harcama ile dünyevi açıdan doyumu temin eder. Tüketicinin harcaması sadece dünyevi tatmine yönelik olduğunda ya aşırı tüketim ya da tüketimden olabildiğince kaçınma davranışları görülmektedir. Bir başka ifade ile israf veya cimrilik malın sadece dünyevi doyum için sarf edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak İslâm iktisadı açısından bakıldığında nihai harcama, hem dünya hem de ahiret mutluluğu/doyumu için yapılır.⁸⁶ Bundan dolayı İslâm toplumlarında hayır kurumları çok önemli gelişmeler göstermiş. Kişilerin karşılaşılabilecekleri büyük malî kayıp ve yükümlülüklerin de yine hayır kurumları marifetiyle sağlandığı görülmektedir.⁸⁷ Vakıflar İslâm toplumlarında eğitim, sağlık, yoksullukla mücadele ve dinî hizmetlerin yürütülmesi noktasında çok önemli roller üstlendiği gibi önemli bir finansman kaynağı halini de almıştır.⁸⁸

Müslümanların kendi aralarında faizsiz olarak verdikleri borçların övülmüş olması, darda olan borçludan faiz istemek yerine kendisine mühlet verilmesi hatta alacağın silinmesi tavsiye edilmiştir. Bu tür hayırlarıktisadî hayata ve toplumsal akışkanlığa yapılmış bir iyilik olarak görülmüş ve kamusal yönü olan iyilerin, Allah'a yapılmış iyilikler olarak değer göreceği ifade edilmiştir.⁸⁹

4. KAYNAKLARI BAKIMINDAN İSLÂM İKTİSADI VE FIKHÎ BİRİKİM

Bu başlıkta genel olarak İslam iktisat düşüncesinin geniş fıkıh literatürü içindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır. Çok geniş bir alanda ve kendi sistematığı içinde iktisadî düşünce üreten fukahanın, bu bilime sunduğu katkıların tam olarak tespiti ve günümüz insanıyla paylaşımı hem Müslüman iktisatçılara hem de ilahiyatçılara düşen bir sorumluluktur. Günümüz ilim adamlarının klasik İslâmî birikime gereken değeri vermemeleri/verememeleri sonucu Müslüman iktisatçıların çoğunlukla Batılı iktisat teorilerini tekrar etmekten öteye gidemedikleri görülmektedir. İslâm iktisat tarihi üzerine çok kıymetli çalışmalarıyla tanınan Sabri Orman'ın şu ifadeleri klasik İslâmî birikimin iktisat bilimi açısından önemini göstermesi yönüyle dikkat çekicidir:

“İslâm'ın yazılı mirasına İktisadî Düşünce Tarihi disiplini açısından bakıldığında, klasik İslâmî metinler iktisadî düşünce tarihinin potansiyel kaynakları olarak ortaya çıkmaya ve bu sûretle söz konusu metinlerin başka türlü fark edilmesi mümkün olmayan bazı yönleri görünür hale gelmeye başlayacaktır. Bu sü-

lenmeye değerdir: Monzer Kahf, “İslam Toplumunda Tüketici Davranışları Teorisine Bir Katkı”, *İslam İktisadi Çalışmaları*, (İstanbul: İktisat Yayınları, 2019): 51-60.

86 Kahf, “İslam Toplumunda Tüketici Davranışları Teorisine Bir Katkı”, 51.

87 Hamdi Döndüren, *İslami Ölçülerle Ticaret Rehberi* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2014), 40.

88 Para vakıfları için bk. Döndüren, *Ticaret Rehberi*, 41.

89 Karz-ı Hasen için bk. el-Hadid 57/18.

recin ortaya çıkaracağı netice oldukça önemlidir. Zira bu kaynakların vaad ettiği malzemenin nicelik ve niteliği göz önüne alındığında, sadece İktisadî Düşünce Tarihi'nde yeni bir dönemin ya da yeni bir alanın keşfinden değil, aynı zamanda, İslâm İktisadî Düşünce Tarihi gibi yeni bir alt-disiplinin oluşturulması gereğinden bahsetmek mümkün hale gelir.”⁹⁰

4.1. Klasik Fıkıh Eserlerinde İktisadî Düşüncenin Yeri

İslâm medeniyetin ürettiği iktisat düşüncesini tam olarak ortaya koyabilmek için, tefsirden hadise, tasavvuftan felsefeye kadar birçok klasik ilim dalında kalem alınmış eserlerin incelenmesi gerekmektedir. Ancak asıl hazine değeri taşıyanların, fıkhi eserler olduğu bir gerçektir. Klasik fıkıh kaynakları sistematığında “ibâdât, muâmelât ve ukûbât” şeklindeki taksimde, muâmelâtın kâhir ekseriyeti, ibâdâtın zekât ve sadaka-i fitur gibi malî konuları daha fazla önem arzetmektedir.⁹¹

Muâmelât konularının iktisadî meselelerle yakından ilişkili olan bölümleri şu şekilde sıralanabilir: el-buyû, es-sarf, es-selem, el-icâre, el-âriye, el-cu'l, el-kırâd (veya el-mudârabe), el-musâkât, eş-şuf'a, el-kısme, er-rehn, el-hacr, et-teffis, es-sulh, el-kefâle, el-vekâle, el-havâle, el-vedî'a, el-gasb, el-istihkâk, el-hîbe, el-vesâya, el-îtk, el-ferâiz ve eş-şerike.⁹² Bu başlıklar altında ele alınan meseleler, fıkhi ilminin bünyesinde barındırdığı iktisadî birikimi yansıtmaya açısından oldukça değerlidir.

Fıkıh literatürünü, sadece iktisadî hukuk (fıkhü'l-iktisâd) alanında sağladığı kaynak malzeme açısından değil, aynı zamanda içerdiği *iktisadî analiz örnekleri* ile de değerlendirmek gerekmektedir. Fıkıh eserlerini, İktisadî Düşünce Tarihi'nin potansiyel kaynakları arasında üst sıralarda bir yere yerleştiren Sabri Orman, “el-muhtasar” şeklinde, kısa ve özlü hukukî metinler yerine şerh ve haşiye tarzındaki çalışmaların bu bakımdan daha önemli olduğunu ifade etmektedir.⁹³ Serahsî'nin *el-Mebsûtu*, İbn Hazm'ın *el-Muhallâ'sı*, Kâsânî'nin *Bedâiu's-senâî'si*, Şevkânî'nin *Neylu'l-evtâr*, Nevevî'nin *Kitâbu'l-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb'i*, İbn Hümâm'ın *Fethu'l-kadîr'i*, İbn Rüşd'ün *Bidâyetü'l-müctehid'i* ve İbn Âbidîn'in *Reddu'l-muhtâr'ale'd-dürri'l-muhtâr*'ı bu çerçevede zikredilebilir. Ayrıca İslâm iktisat düşüncesinin özel kaynakları denilebilecek Harâc ve Emvâl literatürü, *iktisadî analiz örnekleri* açısından paha biçilemez eserlerdir.⁹⁴

90 Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, 247; Orman, “İktisadî Düşünce Tarihinin Kaynakları”, s. 9.

91 Orman, “İktisadî Düşünce Tarihinin Kaynakları”, 24.

92 İlgili kitab ve bâblar için bk. Mevsilî, *el-İhtiyâr*; Serahsî, *el-Mebsût*; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*.

93 Sabri Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, 268-269.

94 Cengiz Kallek bu literatür türü eserleri kamu maliyesi vergilendirme ilkeleri, piyasa mekanizması vb. konular açısından ilgili eserinde değerlendirmiştir: Bk. Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, 77-96. Ayrıca Shaikh M. Ghazanfar da bazı eserleri kamu maliyesi, vergi oranları, vergi toplama ve idaresi, hububat fiyatları ve arzı, kırsal gelişim projelerinin finansmanı açısından değerlendirmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Ghazanfar, *Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi*, 279-301.

Özellikle iktisâdî meselelere ayrılmış özel kaynakların taşıdıkları ortak isim ve özellikleri itibariyle farklı alt türler oluşturduğunu belirten Orman, bunların Hisbe literatürü, Harâc literatürü, Emvâl literatürü, Kesb literatürü, Ticâret literatürü ve Nukûd literatürü şeklinde sıralanabileceğini belirtir.⁹⁵

İktisadî Düşünce Tarihi açısından bu literatürün belki de en elverişli kısımları, içerisinde tüketim teorisi, iktisâdî haklar ve genel olarak iktisat felsefesine dair malzeme ihtiva eden makâsîdüş-şerîa ile ilgili bahislerdir. Daha çok fıkıhçı yönleriyle öne çıkan İzzeddin b. Abdisselam'ın *Kavâ'idü'l-ahkâm fi mesâlihi'l-enâm*'ı, Şâtıbî'nin *Muvâfakâtı*'ı, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin *Hüccetullahi'l-bâliga* adlı eserleri bu bağlamda üzerinde durulması gereken kıymetli eserlerden bazılarıdır.

Son olarak, fıkıh ilminin iktisat ilmine sunduğu bilimsel katkıların görülebilmesi açısından oldukça önemli bir kaynak değeri taşıyan *fetva (fetevâ)* literatürü ve *kadı sicillerini* de zikretmemiz gerekmektedir.⁹⁶

4.2. İslâm İktisadının Müstakil Bir Bilim Dalı Olarak Ortaya Çıkışında Fukahanın Rolü (20. Yüzyıl)

İslâm İktisadının, bir ilim dalı olarak, çok eski bir tarihi olmadığından bahsetmiştik. İslâm İktisadı düşüncesine öncülük etmiş ilim adamlarının sınıflandırılması ile ilgili bazı çalışmalardan⁹⁷ hareketle, fıkıhçıların bu alandaki çalışmalarından kısaca bahsetmeye çalışacağız.

1900'lerin ilk çeyreğinde daha çok İngilizce, Fransızca vb. batılı dillerde kaleme alınmış kaynakların Arapça ve Urduca gibi dillere çevrildiği görülmektedir. Bu dönemde İslâm'ın daha çok sosyo-ekonomik konuları ele alınmış ancak herhangi bir isimlendirme veya tanımlama yapılmamıştır. Bu dönemin önde gelen isimleri fıkıhçı yönleriyle bilinmeyen Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Muhammed İkbal ve S. Süleyman Nedvî gibi isimlerdir.

20. asrın ikinci çeyreğine gelindiğinde “İslâm Ekonomisi” veya “İslâm Ekonomi Sistemi” gibi kavramlar kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte iktisat konusunda çalışma yürütenlerin genellikle ilahiyatçılar olduğu ve düşüncelerini Kur'ân, sünnet ve fıkha dayandırdıkları görülmektedir. Bu dönemde ortaya konulan iktisadî düşünceleri *fıkhu'l-iktisâd* başlığı altında değerlendirmek mümkündür. Dönemin öne çıkan isimleri ise Mevdûdî ve Seyyit Kutub'dur.

Üçüncü çeyreğe gelindiğinde İslâm iktisadı artık bir ilim dalı olarak ilk eserlerini vermeye başlamıştır. Bu dönemdeki müelliflerin kâhir ekseriyetinin ekonomi eğitimi almış akademisyen oldukları görülmektedir. Bu dönemin meyvesi 1976'da

95 Orman, “İktisadi Düşünce Tarihinin Kaynakları”, 14, 42; Chapra, *İktisadın Geleceği*, 144.

96 Orman, “İktisadi Düşünce Tarihinin Kaynakları”, 26.

97 Sercan Karadoğan, *İslâm Ekonomisi: Tanım ve Metodoloji Üzerine* (İstanbul: İslam Ekonomisi Enstitüsü, 2014), 219.

gerçekleştirilen “I. Uluslararası İslâm Ekonomisi Konferansı”dır. Ekonomist, düşünür ve ilim adamlarının bu konferansta bir araya gelmeleri bu alana ilgiyi daha da arttırmıştır. Ayrıca konferanstan sonra birçok üniversitede İslâm Ekonomisi adıyla dersler okutulmaya başlanması da bu dönemin verimli çalışmalarının bir sonucudur. Bu dönemin öne çıkan isimleri ise; Muhammed Hamidullah, Ahmed en-Neccar, Muhammed Üzeyr, Hasanuzzaman, M. Necatullah Sıddiki, Hurşid Ahmed, M. A. Mannan, Yusuf el-Karadavi, Muhammed Bâkır es-Sadr, M. Ömer Çapra, M. Ekrem Han, Sebahaddin Zâim, Salih Tuğ, Monzer Khaf, Abdul Azim Islahî ve Asad Zaman’dır.

20. asrın son çeyreğine gelindiğinde ise bir önceki dönemle geçişkenlik gösterse de Zübeyir Hasan, M. Fahim Khan, M. A. Ömer’in bu alana hizmet eden önemli ilim adamları oldukları görülmektedir. Bu dönemde Türkiye’de yapılan çalışmaların, daha çok fıkıh formasyonu (fıkhu’l-iktisat) yapılan çalışmalar olduğu görülmektedir. Türkiye’de öne çıkan isimler ise şöyle sıralanabilir: Hayreddin Karaman, Celal Yeniçeri, Y. Ziya Kavakçı, Hamdi Döndüren, Y. Vehbi Yavuz, Mehmed Erkal, Abdülaziz Bayındır, Mehmet Şeker, Osman Şekerci ve Faruk Beşer.

2000’lerden itibaren yapılan çalışmalara bakıldığında ise, daha önceki çalışmaların aksine, giderek kurumsal bir hüviyetin kazanılmaya başlandığı görülmektedir. Hem iktisat fakültelerinde hem ilahiyat fakültelerinde her geçen gün daha çok akademisyenin bu konuya ilgi duyduğu ve buna paralel olarak bu alana tahsis edilmiş anabilim dalı, bölüm, enstitü, araştırma merkezi, vakıf vb. kurumların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönemde yürütülen çalışmalarda da yine fıkıh alanında ihtisaslaşmış bilim adamları ön saflarda yer almaktadır. Bu durum, müstakil bir bilim dalı haline gelmesine rağmen İslâm iktisadının fıkıhla olan organik bağını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

SONUÇ

İktisat bilimi, belirli teori ve kavramlar ışığında ekonomik değişkenleri analiz ederek, insanlığın refahını amaçlayan bir bilimdir ve tüm insanlığın ortak birikimini yansıtmaktadır. Buna rağmen Batı, büyük boşluk teorisiyle İslâm dünyasının bu alanda ortaya koyduğu entelektüel birikimi görmezden gelmiştir.

İslâm iktisadı geçtiğimiz yüzyılda müstakil bir bilim olarak sahneye çıkmış olsa da, kökleri İslâm’ın ilk asırlarına kadar gitmektedir. İslâm iktisat bilimi; mantık ve ruhunu kelam ve tasavvuf ilminden, ilke ve kurallarını ise fikhî paradigmadan tevarüs etmiştir.

Hayatı tümüyle kuşatan nasları doğru anlama-yorumlama amacıyla geliştirilmiş olan fıkıh ilmi, insan hayatının en önemli boyutunu teşkil eden iktisadı da kuşatacak şekilde geniş bir düzenleme alanı oluşturmuştur.

Fıkıhî alanda üretilen iktisat düşüncesinin tüm boyutlarıyla ortaya konulabilmesi için fıkıhî eserlerin bir iktisatçı gözüyle değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunun için hem fıkıh, hem de iktisat formasyonuna ileri derecede ihtiyaç vardır. Hatta kolektif bir çalışma, bu alanda güzel eserlerin ortaya konulmasına ve böylece fıkıhî birikimin modern iktisat bilimine büyük katkılar sunmasına imkan verecektir.

İslâm iktisat düşüncesinin, son yüzyılda giderek kökleşip uygulama alanı bulmaya başladığı ve iki binli yıllarla birlikte batı merkezli ekonomi anlayışına ciddi eleştiriler yönelttiği görülmektedir. Özellikle ülkemizde daha önceleri bireysel olarak yapılan çalışmaların, devletin de desteği ile giderek kurumsal hüviyet kazanması, ciddi sorunlar yaşayan kapitalist anlayışın karşısına, inandırıcı alternatiflerle çözümlenebileceği ümidini kuvvetlendirmektedir.

İslâm iktisadının bağımsız ve ayakları yere sağlam basan bir bilim alanı haline gelebilmesi için fıkıh ve iktisat alanının senkronize olması gerekmektedir. Fıkıh olmadan ortaya konulacak düşünce, komüno-kapitalist düşüncenin kötü bir taklidi; modern iktisadi birikim olmadan üretilecek çözüm önerileri, uygulanabilirliği olmayan, inandırıcılıktan uzak, yüzeysel fıkıhî malumatlar olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abozaid, Abdulazeem. “Fıkıhın İslâmî Finanstaki Rolü”. *İslâm İktisadını Yeniden Düşünmek*. Ed. Taha Eğri v.dğr. 221-241. İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.
- Ahmed Cevdet Paşa. Mecelle.
- Akyüz, Vecdi. “Devlet ve İşçi-İşveren İlişkileri”, *Mukayeseli Hukuk ve Uygulama Açısından İşçi - İşveren Münasebetleri*. Haz. Sabri Orman. 191-204. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1990.
- Azid, Toseef - Al Rawashdeh, Osamah Hussain. “Toplumsal Adalet, Piyasa ve Devlete İslâmî Bir Bakış”. *İslam İktisadında Sosyal Adalet*. Ed. Lütfi Sunar. 1-22. İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.
- Bardakoğlu, Ali. “İslam Hukunda Akit Hürriyeti ve Akdi Şartlar Açısından Bu Hürriyetin Sınırı”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983): 9-29.
- Bardakoğlu, Ali. “İstihsan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 339-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Chapra, M. Umer. İktisadın Geleceği. Trc. Melih Turan. İstanbul: İktisat Yayınları, 2019.
- Çalış, Halit. “İslam Borçlar Hukukunda Akit Serbestisi ve Genel Olarak Sınırlamaları”, *Dini Araştırmalar* 7/19 (Haziran 2004): 269-295.
- Çalış, Halit. “İslam ve İnsan Hakları: Ödev Öncelikli Toplum Modeli”. *İnsan Hakları ve Din Sempozyum Bildiriler Kitabı (15-17 Mayıs 2009)*. 71-85. Çanakkale: Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Çelik, Hüseyin. “Fey Ganimet Ayetleri Çerçevesinde Hz. Ömer’in Sevad Arazisi Hakkındaki Uygulamasının Değerlendirilmesi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (Haziran 2010): 71-94.
- Doğru, Cem. “Osmanlı Toplumunda Kapitalist-Girişimci Sınıfın ve İnsan Tipinin Oluşu-

- munu Engelleyen Faktörler”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/1 (2008): 77-88.
- Döndüren, Hamdi. *İslami Ölçülerle Ticaret Rehberi*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2014.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. *Fıkıh Usulü İncelemeleri*. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- Dumlu, Emrullah. “XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar (Ebussuûd, İbn Kemal- Çivizâde, Birgivi)”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 2/44 (Erzurum, 2015): 303-337.
- Durak, Nejdete. “İnsan Hakları Sözleşmelerinde ve İslam’da Kadın Hakları”. *Kadın ve Aile Sorunları Sempozyum Bildirileri Kitabı (2-3 Mayıs 2014)*. Ed. Şemsettin Eriş. 93-109. Konya: T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2015.
- Ebü Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*. Kahire: 1396.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Usûlü’l-Fıkh*. Beyrut: Dâru’l-Fıkr, ts.
- Erdoğan, Mehmet. “İstihsan”. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Mustasfâ*. Medine: ts.
- Ghazanfar, Shaikh M. *Ortaçağ İslâm İktisat Düşüncesi: Batı İktisadındaki ‘Büyük Kayıp Halka’nın Telafisi*. Trc. M. Sabri Akgönül. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Hacak, Hasan. “Mülkiyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 543-554. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Hasanuz Zaman, Syed Muhammed. *Kur’an-ı Kerim’de İktisadî İlkeler*. Trc. Zeynep Özbek. İstanbul: İGİAD Yayınları, 2018.
- İlahi, Abdul Azim. *Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları*. Trc. F. Furkan Akosman - Mustafa Özer. İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.
- İbn Rüşd. *Bidâyetü’l-Müctehid*. b.y.: Daru İbn Hazm, ts.
- Kacı, Temel. “Bir Kaidenin Serencamı: Hâcet Umumi Olsun Hususi Olsun Zaruret Menzilesine Tenzil Olunur”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (Aralık 2016): 137-173.
- Kahf, Monzer. “İslam Toplumunda Tüketici Davranışları Teorisine Bir Katkı”. *İslam İktisadî Çalışmaları*. İstanbul: İktisat Yayınları, 2019.
- Kallek, Cengiz. *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Karadoğan, Sercan. *İslâm Ekonomisi: Tanım ve Metodoloji Üzerine*. İstanbul: İslam Ekonomisi Enstitüsü, 2014.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Khaf, Monzer. “İslâm Ekonomisi: Tanım ve Metodoloji Üzerine”. Trc. Elyesa Koytak. *İslâm Ekonomisi*. 25-46. İstanbul: İslâm Ekonomisi Enstitüsü, 2014.
- Khan M. Ekrem. *Hız. Peygamber’in (sav) İktisadî Öğretileri*. Trc. E. Beyza Demirtaş. İstanbul: İGİAD Yayınları, 2017.
- Khan, M. Akram. *İslam İktisadının Temel Meseleleri*. Trc. Sercan Karadoğan. İstanbul: İktisat Yayınları, 2018.
- Khan, M. Ekrem. *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*. Trc. Ömer Dinçer. İstanbul: Kayıhan Yayınları, ts.
- Khan, M. Ekrem. *İslam İktisadına Giriş*. Trc. Gökhan Umut. İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.
- Kister, M. J. “Peygamber’in Pazarı”. Trc. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002): 25-29.

- Kumaş, M. Salih. "Güncel İktisadi Fıkıh Meselelerini Değerlendirmede Farklı Yaklaşımlar: Forex İşlemleri Örneği" adlı tebliğin müzakeresi. *Günümüz İktisadi Meseleleri ve Fıkıh Sempozyumu Kitabı*. 101-107. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Kumaş, M. Salih. "Parçacı ve Bütünsel Bakış Zaviyesinden Günümüz Faiz Tartışmaları (Genel Müzakere)". *İktisadi Hayatta ve İslam'da Faiz Çalıştayı Kitabı*. 447-450. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Kumaş, M. Salih. "Postmodern Bir İnsan Hakları Söylemi Olarak Hukuki Çoğulculuk ve İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi". *İnsan Hakları ve Din (15-17 Mayıs 2009)*. 114-148. Çanakkale: Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Merginâni, Burhâneddin Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Midilli, Muharrem. "Allah Hakkı ve Kul Hakkı Arasında Hanefî Ceza Hukukunun Kamusalılığı", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Bahar 2017): 65-87.
- Naqvi S. N. Haider. *İslam, Ekonomi ve Toplum*. Trc. Ozan Maraşlı. İstanbul: İktisat Yayınları, 2018.
- Orman, Sabri. "İktisadî Düşünce Tarihinin İslamî Kaynakları: Başlangıcından Osmanlı'ya". *Divân İlmî Araştırmalar* 1/6 (1999): 9-48.
- Orman, Sabri. *İktisat, Tarih ve Toplum*. İstanbul: Küre Yayınları, 2016
- Orman, Sabri. *İslâmî İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Özen, Şükrü. "İstislâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 383-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sâlûs, Ali Ahmed. *el-İktisâdu'l-İslâmî ve'l-kadâya'l-fikhiyyetu'l-muâsıra*. Doha: Dâru's-sekâfe, 1998.
- Serahsî, Şemsuddîn Ebu Bekir Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1324-1331.
- Sırım, Veli. "İslam Ekonomisinde İşçi-İşveren İlişkileri". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 35 (Aralık 2016): 366-374.
- Şaban, Zekiyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. Trc. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Şâtîbî, İbrâhim b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1975.
- Şentürk, Recep. *Modernleşme ve Toplum Bilim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Tabakoğlu, Ahmet. "Bir İlim Olarak İslam İktisadı". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 16 (2010): 11-34.
- Tabakoğlu, Ahmet. "İslâm İktisadı Metodolojisi". *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi-II / Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı-10*. 1141-1172. İstanbul: Çamlıca Eğitim Merkezi, 2005.
- Tabakoğlu, Ahmet. *İslâm İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Turan, M. Fatih. "İslam Hukuku Açısından Yıkıcı Fiyat Uygulaması". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015): 78-103.
- Turay, Fatih. "İslam İktisadı ve Finansının Sosyal Bilimler ve Fıkıhla İlişkisi". *1. Uluslararası İslam İktisadı ve Finansı Kongresi Bildiri Kitabı (27-28 Eylül 2018)*. Ed. Abdulkadir Atar. 137-157. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Turay, Fatih. *Finansal Açıda İslam Borçlar Hukuku*. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2018.

- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Trc. Zeynep Gürata. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999.
- Yaka, Zeki. "İslam İktisadının "Adil Gelir Dağılımı" İlkesi ve Bunun Sosyal Refaha Katkısı". *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)* 13 (Eylül 2017): 255-287.
- Yaran, Rahmi. "Cüveynî'den İbn Abdüsselâm'a Makâsıd/Maslahat Söylemi". *EKEV Akademi Dergisi* 10/28 (Yaz 2006): 191-214.
- Zarqa, Anas. "İslam İktisadı: İnsan Refahına Yönelik bir Yaklaşım". Trc. Fazıl Yozgat. *İslam İktisadı Çalışmaları*. Ed. Khurshid Ahmad. İstanbul: İktisat Yayınları, 2019.